

Schützu je uspelo dodatno razdelati notranjost posameznika. Zato lahko rečemo, da je Schütsov koncept vedenja ustrezno dopolnilo Meadovemu konceptu delovanja.

Pri površnem branju bi nas morda lahko zaneslo in bi prehitro sklepali, da prepušča Schütz večjo samostojnost posamezniku kakor pa družbenim strukturam, pač v smislu, da je posameznik družbeni subjekt. Obratno pa naj bi Mead predpostavljala nadvladanje družbenih struktur nad posameznikom. V tej točki sta si Mead in Schütz vendarle enaka. Čeprav ju ne druži metoda analize, pa sta si neverjetno sorodna pri težnji, da bi predstavila interes za entitetno razumevanje položaja družbe s preusmeritvijo raziskovanja iz zunanosti v posameznikovo notranjost, kjer naj bi se nahajala dejanska družbena struktura. V obeh teoretskih pristopih je izrecno poudarjeno, da ne moremo reducirati niti posameznika na izključno družbeno niti družbenega samo na individualno perspektivo. Tako Mead kot Schütz trdita, da je posameznik nosilec družbenih struktur, a zaradi tega posameznik ni že kar subjekt. Oba omejujeta pozicijo posameznika v družbenem svetu na možnost spreminjanja od zunaj pridobljenih družbenih vsebin. Mead imenuje proces spreminjanja dialog jaza z menoj, Schütz pa s pomembnimi drugimi misli na delovanje družbenih struktur, na katere posameznik bodisi reagira ugodno ali pa jih zavrača in po možnosti ustrezno spreminja.

Ko rešujeta Mead in Schütz težave, ki jima jo povzroči preusmeritev sociološkega pristopa v personalistično paradigmo novo nastali prazni prostor med posamezniki, ki je bil pred tem med drugim zapolnjen z družbenimi strukturami, se oba odločita za edinega ustreznega nosilca, ki z lahkoto prečka nastalo polje med posamezniki. Vztrajata na tem, da je edini dober posrednik med delovanjem in razumevanjem, s katerim lahko posamezniki gradijo družbeni svet, le jezik in njegova neposredna uporaba, govor. Pri razlagi funkcije jezika v družbenokulturnem svetu za preseganje odprtosti prostora med posamezniki, je še najmanj prepričljiv Schütz, kar gre pretežno na račun njegovega interesa, da bi fenomenološko pojasnil delovanje posameznikovega vedenja v vsakodnevnem življenju. To ga nevarno zbliža s psihologizmom. Na tem mestu se bolje odreže Mead, ko jezik in njegovo govorno dejanje ponazori s simbolno gesto.

Čeprav z njuno pomočjo skušamo povezati dva različna koncepta, delovanje in razumevanje, s pomočjo uporabe pojma jezika, pa se mi zdi, da smo šele prav krenili na teoretsko pot personalistične sociologije⁴. Moje mnenje je, da moramo nujno preučiti možnost, da v vmesni prostor, kot neke vrste pretvornik med enim in drugim področjem (področjem razumevanja družbenega sveta ter področjem socialnega delovanja) postavimo človekovo telo kot edini ustrezni mehanizem, ki lahko s svojim delovanjem transformira človekovo delovanje v smiselno razumevanje in obratno. Toda o vlogi in pomenu človekovega telesa za vzpostavljanje družbe morda kdaj drugič. Nam preostane le še to, da povežemo delovanje in razumevanje v družbenem v naslednjo definicijo: družba je pojem, ki ga posameznik zaradi lastne izkušnje in znanja, ki mu ga posredujejo drugi v vsak-

⁴ Pomembno vlogo bo pri tem odigrala tudi kognitivna sociologija, ki si med drugim jemlje Meada in Schütza kot svojo odskočno desko (glej predesem Zerubavel 1997, pa tudi Strauss in Quinn 1997).

danji simbolični interakcij, napolni z lastno strategijo mišljenja, ki se bolj ali manj ujema z strategijami mišljenja drugih posameznikov. Posameznik v dani situaciji interpretira delovanja drugih zaradi svoje lastne osebne zaloge vedenja.

LITERATURA

- Adam, Franc. 1988. Fenomenologija vsakdanjega življenjskega sveta kot izhod iz krize (pozitivističnega) družboslovja. *Nova revija*, 65-66, 1586-1597.
- Barthes, Roland. 1990. Retorika starih. Elementi semiologije. Ljubljana: ŠKUC-FE.
- Benjafield, John. 1993. Cognition. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Benveniste, Emil. 1988. Problemi splošne lingvistike. Ljubljana: ŠKUC-FE.
- Berger, Peter in Luckmann Thomas. 1988. Družbena konstrukcija realnosti. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Dennett, Daniel. 1991. Consciousness Explained. Boston: Little, Brown and co.
- Giddens, Anthony. 1993. Sociology. Cambridge: Polity Press.
- Langer Suzan. 1967. Filozofija u novome ključu. Beograd: Prosveta.
- Luckmann, Thomas. 1992. Protosociologija kot protopsihologija. *Nova revija*, 120, 398-406.
- Luckmann, Thomas. 1997. Nevidna religija. Ljubljana: Krtina.
- Mead, Georg Herbert. 1938. The Philosophy of the Act. Chichago: The University of Chichago Press.
- Mead, Georg Herbert. 1962. Mind, Self, & Society. Chichago: The University of Chichago Press.
- Rutar, Dušan. 1995. Psihologija skozi psihoanalizo: X. del Georg Herbert Mead. *Anthropos*, 1-2, 39-59.
- Scheibe, Karl. 1995. Self Studies: The Psychology of Self and Identity. London: Praeger.
- Schütz, Alfred in Luckmann Thomans. 1974. The Structures of the Life-World. London: Heinemann.
- Schütz, Alfred. 1970. Collected Papers III: Studies in Phenomenological Philosophy. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Schütz, Alfred. 1967. The Phenomenology of the Social World. Nortwesternen University Press.
- Strauss, Claudia and Naomi Quinn. 1997. A Cognitive Theory of Cultural Meaning. Cambridge: Cambridge university Press.
- Zerubavel, Eviatar. 1997. Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology. London: Harvard University Press.

JAPONSKE REFORME

Povzetek. V japonski družbi obstajata dve tendenci - del sprememb gre v smeri značilnosti zahodnih družb, del sprememb še vedno odraža japonske posebnosti. Ocenjevanje spremembe (vsake, ne le) japonske družbe z vidika konvergenčne in nekonvergenčne teorije pa je koristno - ob predpostavki, da smo odprti za argumente obeh, ne le ene "resnične" teorije. Korist je v tem, ker vsaka poudarja en del značilnosti, in ko spoznamo obe plati, lahko lažje izoblikujemo svoje stališče. Zavedati pa se moramo, da vsaka teorija, bodisi konvergenčna, ki povečuje vlogo trga in konkurenčnega boja, bodisi nekonvergenčna, ki poudarja vlogo institucij, zelo odseva vrednote, ideologijo, celo metodološko in disciplinarno usmerjenost oziroma pristranost njenih tvorcev oziroma pristašev in zagovornikov. Pomembnost konvergenčne teorije je v neprestanem opominjanju na velik pomen tržne konkurence in tržne logike v gospodarstvu, pa tudi v politiki in na drugih družbenih področjih. Vse večji del svetovnih dogajanj, zlasti gospodarskih, pa tudi procesov v skoraj vsaki državi, ki je stopila na pot razvoja, ni mogoče razumeti, če se osredotočimo samo na institucije in pozabimo na trg. Pomembnost nekonvergenčnih zagovornikov, ki trdijo, da se Japonska bistveno ne spreminja, je v tem, da opozarjajo na dolgotrajnost in trdoživost navad, politik, vzorcev obnašanja in delovanja. Njihova pomanjkljivost pa je v zanemarjanju in podcenjevanju trga, moči konkurence, tržnega povpraševanja. Težko verjamejo, da se lahko še tako dobro utečena razmerja in dolgoletna prepričanja čez noč spremenijo in pozabijo. **Ključni pojmi:** reforme, konvergenca, nekonvergenca, Japonska

Japonska je zadnja leta doživela pomembne spremembe na vsaj treh ključnih področjih:

1. Na notranjepolitičnem področju se je končala absolutna prevlada liberalne demokratske stranke (LDS), ki sedaj ostaja vladajoča stranka samo v koalicijski ali drugi povezavi s preostalimi političnimi strankami. Njenih 38 neprekinjenih

¹ Dr. Bogomil Ferfila, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

“oblastnih let” pomeni “najdaljše obdobje neprekinjene konservativne vladavine med industrializiranimi demokracijami” (Pempel 1997, 338). Ali se bo njeno dosedanje upadanje moči še nadaljevalo, je odvisno od toliko okoliščin in dejavnikov, da nima smisla karkoli napovedovati.

2. Zadnja leta številni podatki kažejo na skokovito usihanje gospodarske rasti in resne probleme, s katerimi se danes srečuje japonsko gospodarstvo.

3. Tudi na področju mednarodnih odnosov so se razmere spremenile. Skorajda “bratska ljubezen” med Japonsko in ZDA, ki je izšla iz pookupacijskega obdobja in se okrepila med hladno vojno, ko je Japonska predstavljala ameriški branik pred komunistično Kitajsko in Sovjetsko zvezo, se je v osemdesetih in devetdesetih letih počeno ohladila. K temu so prispevali zlasti ogromni trgovinski presežki, ki jih Japonska še povečuje v kriznem obdobju - zaradi zmanjšanja domačega povpraševanja in zmanjšane uvoza, da ne omenjam tradicionalne japonske uvozne, tržne in celo naložbene zaprtosti (1994. leta je imela Japonska le 135 ameriških dolarjev direktnih tujih naložb na prebivalca, v primerjavi z Veliko Britanijo, ki je imela 3400 ameriških dolarjev na prebivalca, Francijo 2200 dolarjev, ZDA 1700 in Nemčijo 1500 ameriških dolarjev na prebivalca - Pempel 1997, 353). Samo za primerjavo povejmo, da je Slovenija v letu 1996 imela 915 ameriških dolarjev direktnih tujih naložb (Slovenia: A Place to Invest 1997, 2).

Ob izbruhu zalivske vojne so se pokazale velike razlike med ameriškim in japonskim konceptom japonske varnosti, kar je privedlo do redefiniranja vloge japonskih samoobrambnih sil v mednarodnih vojaških posredovanjih. Diskusije o varnostnih in zunanjepolitičnih povezavah z ZDA so v devetdesetih letih dobile, do še pred nekaj leti nepredvidene, nove razsežnosti celo med člani LDS, ki so znani kot tradicionalni zagovorniki povezanosti z ZDA. Številne je pričela skrbeti možnost, da bo Kitajska zamenjala Japonsko v vlogi glavnega ameriškega azijskega zaveznika.

V kakšni smeri gredo japonske gospodarske in politične spremembe?

Opisane tektonske spremembe so povzročile spreminjanje praktično vseh značilnosti japonske družbe. V tem razdelku bomo torej govorili o spremembah, njihovem obsegu in smereh razvoja, kar je dokaj spolzko področje, saj se spremembe dogajajo ves čas, pa tudi ocenjevati, kdaj so spremembe bistvene, kdaj pa srednje ali manjše, je dokaj negotovo.

Prav gotovo ne smemo pozabiti na element nepretiranosti - spremembe vedno izhajajo iz nekega stanja, ki ga potem vedno nosijo v sebi, saj stvari ni mogoče spremeniti čez noč. To velja tako za instrumentalni, še posebej pa za institucionalni del ekonomskega in političnega sistema².

S tem pa smo že prešli na teren konvergenčno - nekonvergenčne debate. Ko sem omenil institucionalni del ekonomskega sistema, moram dodati, da vanj vključujem tako formalne kot neformalne institucije. S formalnimi institucijami

² Glej splet razmerij med obema deloma gospodarskega in političnega sistema, ki sem ga razvil v Phillips, Ferfila 1994.

razumem vse zakone, predpise, pa tudi vse oblike organiziranja od podjetniško-korporativnega, delničarskega, vladnega, strankarskega pa do družinskega, šolskega, športnega in religioznega. Z neformalnimi institucijami pa razumem vse tiste vzorce obnašanj, norm in vrednot, ki, čeprav ne uradno zapisana in podprta, prav tako pomembno vplivajo na ravnanje posameznikov, skupine oziroma družbe in države v celoti. Prav za ta del ekonomskega in političnega sistema, ki ga običajno ekonomisti pozabljajo, sociologi in politologi pa preveč poudarjajo, saj po logiki delitve dela med znanostmi vsaka proučuje le eno, "svojo" plast družbe, velja, da je bolj tradicionalen in bolj odporen na spremembe kot drugi, bolj na tržno dogajanje vezani instrumentalni del. Npr.: če se dohodek posameznika ali korporacije (lahko tudi države ali regije) zaradi spremenjenih tržnih okoliščin skorajda čez noč bistveno spremeni (dvig ali padec cen), je to le malo verjetno za posameznikovo ali podjetniško institucionalno stran. Formalni in neformalni vzorci obnašanja so globoko vsajeni v glave ljudi, ki jih tržne silnice vsaj na kratek rok ne morejo bistveno spremeniti (glej: North 1992, 3, 41-42).

Med ekonomisti, ki v celoti zanemarjajo institucionalni del sistema so predvsem neoklasični ekonomisti, ki so tudi glavni zagovorniki konvergenčne teze, saj v skladu z njihovo teorijo prostokonkurenčnega trga brez vladnega vmešavanja sploh ne bi smel obstajati drug mehanizem usklajevanja človekovih potreb in interesov.

V skladu s svojo teorijo, ki je deduktivna, univerzalistična, brezinstucionalna, in vidi le tržno doseženo konkurenčno ravnotežje, ki edino lahko zagotavlja najbolj učinkovito uporabo virov, sploh ne morejo imeti druge teorije kot konvergenčne. Kot stvarna sistema, ki najbolj ustrežata njihovim teoretičnim predpostavkam, običajno navajajo posthatchersko Veliko Britanijo in postreagansko ZDA. To sta po njihovem mnenju najbolj učinkoviti gospodarstvi, zato bi se morala Japonska čim prej in čim bolj približati anglo ameriškemu modelu. Dejstvo pa je, da danes tudi vse večji del poslovnega sveta, ki mu sicer prija državnih protekcionistične politike, pa tudi številni politiki in običajni državljani vedno bolj verjamejo, da bi se moralo v gospodarstvu, politiki in japonski družbi nasploh nekaj spremeniti. In ker so ZDA model, ki jim ga vsiljujejo na vsakem koraku, pa obenem še gospodarsko bolj učinkovit, saj je v obdobju 1992-1997 dosegel 22-odstotno kumulativno rast, japonski pa le 6-odstotno (Yamamura 1997, 294), se tudi v javnosti oblikuje naklonjenost do prevzemanja ameriških gospodarskih in političnih rešitev.

Po drugi strani pa lahko najdemo tudi pristaše nekonvergenčne teorije, ki so nasprotniki prevzemanja tujih institucij in vrednot. En del verjame, da bo potem, ko se bodo gospodarske in politične razmere na Japonskem umirile in normalizirale, precejšen del novih gospodarskih in političnih rešitev odmril in se bodo spontano vrnila prejšnje ekonomske in politične rešitve oziroma institucije. Konec koncev, tako množično zatrjevanje, da se je končala vladavina LDS kot večinske parlamentarne stranke, se je že v začetku leta 1998, po razpadu največje opozicijske stranke Nove stranke meje, spet postavilo na glavo, saj je LDS z 259 poslanci v spodnjem domu lahko deloma spet sama vladala. Verjetno je bilo vse skupaj odraz nekakšnega razočaranja, ko velika pluralizacija japonskega političnega prizorišča

in hitro se menjajoče koalicijske vlade niso uspele napraviti koraka naprej. Številni tako v LDS še vedno vidijo edino stranko, s katero je Japonska doživela izjemno gospodarsko rast in podzavestno verjamejo, da samo LDS lahko zopet umiri in izboljša razmere. Morda je ta reakcija nekaj podobnega, kot nostalgija ljudskih množic v državah bivšega komunističnega tabora, kjer pogosto volijo komunistične poslance in predsednike v upanju, da jim bodo "pričarali" nazaj relativno ugodno in počasno socialno prizorišče komunističnega gospodarstva. Ali je to mogoče ali ne, kdo ve? Če je res, da je gospodarski razvoj, temelječ na industrijskih politikah, ki morajo biti oblikovane tako, da zagotavljajo podjetjem učinkovito osvajanje novih tehnologij, s katerimi bodo lahko čim hitreje povečale svojo produktivnost in učinkovitost, edina razvojna možnost, potem je malo verjetno, da se bo svet in posamezne, zlasti velike in razvite države, vračale k prejšnjim rešitvam (glej: Murakami 1996; Yamamura, Jasuba 1988).

Druga smer razmišljanja med zagovorniki nekonvergenčne teorije, upam si trditi, da vedno bolj maloštevilnimi, gre v smeri poudarjanja večvrednosti japonskih institucij (*japonocentričnost*), predvsem glede odnosa vlada - poslovni svet in odnosov v podjetju ter med podjetji. Japonske rešitve naj bi po tej teoriji bile boljše, bolj učinkovite od zahodnih, oziroma naj bi bolj ustrezale japonskim državnim preferencam (Miwa 1996). Glavna značilnost japonskega kapitalizma, ki ima veliko podobnosti z vrsto rešitev nekdanjega jugoslovanskega samoupravnega modela, je poudarek na sodelovanju in dogovarjanju, ne pa zgolj na tržni in drugi tekmovalnosti, prisili, grožnji. Na Japonskem so bili značilni kooperativni odnosi na številnih področjih, ki smo jih že omenili: med podjetji, med politiki in poslovnim svetom, vlado in poslovnim svetom, vlado in občili, pa tudi med menedžerji in uslužbenci, da ne rečem celo med policijo in gangsterji jakuzami. Sodelovanje vzdržujejo številne formalne institucije - od vladnih industrijskih in drugih politik, pa keirecu, podjetniški sindikati, amakudari, zoku, pa tudi neformalne institucije v smislu načinov obnašanja, norm in vrednot, ki podpirajo različne oblike sodelovanja. Model sodelovanja v ekonomiji in politiki je bil zelo pomemben v vzdrževanju politične LDS-ovsko dominirane stabilnosti in izjemne gospodarske uspešnosti v praktično celotnem povojnem obdobju. Prav s sodelovanjem je uspelo Japonski zmanjšati stroške uresničevanja razvojnih gospodarskih politik ter vzdrževati politične in gospodarske organizacijske oblike, ki so bile najbolj primerne za doseganje gospodarske rasti.

Dejstvo je, da za oba teoretična pogleda na smeri razvoja reform oziroma spremembe japonske ekonomije in politike lahko najdemo celo vrsto empiričnih dokazov. Često znanstveniki v svojih razpravah uporabljajo enostranski pristop, še bolj je to seveda domena politikov, ideologov in drugih šarlatanov, da navajajo le dokaze, ki potrjujejo njihovo teorijo, (ne)zavestno pa zanemarijo tiste, ki niso v skladu s tem, kar želijo dokazati. Vendar, tudi če navedemo obe vrsti dokazov - tiste za in tiste proti - si nismo naloge prav nič olajšali, ampak kvečjemu otežili. V tem primeru se je namreč treba odločiti, katera težnja je močnejša. To pa v "mehkih" družboslovnih znanostih ni prav enostavno storiti. Vseeno pa je prav gotovo pošteno pogledati obe strani "kovanca". Navedimo torej nekaj procesov, ki potekajo v smeri konvergenčnega (prozahodnega oziroma proameriškega) spreminjanja,

in drugih, ki potekajo v smeri nekonvergenčnega, japonocentričnega spreminjanja.

Konvergenčni dokazi

Verjetno je seznam sprememb, ki potrjujejo "westernizacijo" japonskega gospodarstva, politike in kulture, precej daljši od nekonvergenčnega seznama. Cel kup statističnih podatkov o gibanju cen, mezd, naložb, stečajev, brezposelnosti jasno kaže, da se japonsko gospodarstvo zelo odziva na tržna nihanja. Tudi na za ljudi najbolj občutljivem področju zaposlovanja, se velike korporacije hitro poslavljajo od japonske značilnosti stalnega delovnega mesta in plače po načelu senioritete oziroma točneje, zvestobe podjetju in jo zamenjujejo z ameriško "noro tržno" različico nestalne zaposlitve in plačila po produktivnosti. Počasnejša gospodarska rast, hitro upadanje domače porabe v letih 1997 in 1998 in vse večja globalna kompetitivnost tudi japonskim podjetjem ne dovoljuje več obremenitve z velikimi in rastočimi fiksnimi stroški dela (glej: Noguchi, Yamamura 1996). Spreminja se tudi način povezovanja japonskih podjetij - keirecu, horizontalne podjetniške povezave postajajo bolj odprte, pogosto tudi za tuja podjetja, ki jih Japonci potrebujejo za prodore na njihove trge zaradi njihove tehnologije, znanja itd. Po drugi strani pa vse več anglo-ameriških korporacij stopa v keirecu podobne strateške povezave, pa tudi prevzeme in združitve, da bi si tako povečale učinkovitost in uspešnost poslovanja.

Japonske podjetniške povezave torej še naprej izkoriščajo prednosti skupnih raziskav, marketinga; velike industrijske korporacije še naprej vežejo nase svoje pogodbenike in distributerje. Vendar pa so vrata za vstop vanje bolj odprta kot nekoč, saj s tem lahko pridobijo dodatne koristi od podjetij zunaj povezav keirecu, zlasti od tujih podjetij oziroma zmanjšajo stroške odprtih keirecu. Lahko najdemo obilo statističnih podatkov o tovrstnih procesih: vse več mednarodnih skupnih naložb v tvegane naložbe in razvojne projekte, proizvodnjo in marketing; vse več tujih podjetij vstopa v podpogodbena in distribucijska razmerja z japonskimi korporacijami v različnih državah; vse bolj se znižujejo omejitve za vstopanje tujih podjetij na japonski trg.

Vsi ti procesi so povezani (vzročno-posledično) s spremembami v finančnem upravljanju japonskih korporacij - vse manjšo vlogo t. i. "sistema glavne banke" in vse večjo močjo delničarjev. "Sistem glavne banke" je bila praksa podjetij, povezanih v keirecu, da so večino kreditov najemali od velike banke in drugih finančnih institucij, ki so bile prav tako članice istega keirecu. Kreditodajalci so potem spremljali poslovanje teh podjetij. Zadnja leta se je dobršen del takšnih povezav prekinil - nižje stopnje gospodarske rasti niso več zahtevale velikih naložb, večja globalizacija poslovanja je japonskim korporacijam odprla dostop do svetovnega kapitalnega trga in cenejših tujih posojil. Delničarji japonskih korporacij, med katerimi je tudi vse več tujcev, pa v zameno za svoj vloženi kapital zahtevajo mednarodno primerljive donose, kar tudi zmanjšuje razpoložljivi kapital za naložbe (Aoki, Patrick 1994).

Premik v smeri konvergenčnosti potrjuje tudi vse hitrejša deregulacija japonskega gospodarstva, zlasti na področju transporta in telekomunikacij. Med spremembami podjetniške zakonodaje omenimo spreminjanje 9. člena protimonopolnega zakona, ki je omogočil japonskim korporacijam večjo prilagodljivost na tržna dogajanja in seveda "udaril" po zaposlenih - kar je tako ali tako zakonitost pri vsakem uvajanju večje tržnosti in konkurenčnosti. Japonska podjetja se sedaj lažje povezujejo in tudi restrukturirajo, tako kot zahodna podjetja. Tudi japonsko podjetje lahko sedaj postane krovna družba, ki svoje dosedanje poslovanje razdeli na dvoje ali več podjetij - na dobičkonosna in izgubarskega oziroma manj perspektivnega. V tem zadnjem lahko potem odpusti delavce z majhnimi zakonskimi omejitvami (Changin Japan 1997).

Reformirajo se tudi ključne institucije japonskega sistema (čeprav počasi in z velikimi bolečinami - kar se je kazalo tudi v velikem številu samomorov med zaposlenimi v letih 1997 in 1998, kar je spet ena od japonskih posebnosti). Gre predvsem za mogočno in do nedavno še nedotakljivo finančno ministrstvo, japonsko centralno banko in celoten kapitalski trg. S 1. aprilom 1998 se je opustil dotedanji sistem, v katerem je le nekaj pooblaščenih bank lahko poslovalo z devizami. Vsi (Japonci in tudi tujci) lahko po tem datumu menjajo v valute tujih držav, prej so bili lahko kaznovani z do 3 leti zapora. To je bil šele začetek širokopotezne vladne finančne t. i. reforme "Big Bang", ki naj bi imela podoben učinek kot "Big Bang" britanske železne lady Margaret Thatcher, s katerim je temeljito deregulirala londonski kapitalski trg leta 1986. Japonski "Big Bang" naj bi bil končan do leta 2001, ko naj bi bili sprejeti vsi zakoni, katerih posledice naj bi bile naslednje: banke, podjetja z vrednostnimi papirji in različne zavarovalnice bodo lahko vstopale na trge brez omejitev; spremenjeni bodo predpisi o dovoljenih dejavnostih različnih bank (npr. kakšne kredite lahko dajejo); vse pristojbine, ki jih za svoje storitve zaračunavajo finančne institucije, bodo v celoti sproščene, se pravi prepuščene trgu. Cilj takšne finančne reforme je omogočiti japonskemu finančnemu sektorju ponudbo cenejših storitev in "novih izdelkov" - kot posledico večje konkurenčnosti. Tokijska borza naj bi tako pridobila več tujih podjetij, ki so sicer raje vstopala na borze drugih azijskih držav. Celoten japonski finančni sektor naj bi tako okrepil svoj položaj na globalnem finančnem trgu. "Big Bang" naj bi prisilil japonske finančne institucije, da bi se čim prej rešile velikih zneskov nevračljivih (slabih) dolgov, s katerimi so obremenjene njihove bilance. V mnogo bolj konkurenčnem finančnem trgu, po velikem poku, bi namreč finančne institucije s precejšnjimi deleži nedelujočih (težko vračljivih oziroma izterljivih) dolgov dobivale slabe ocene od ameriških in drugih svetovnih ocenjevalnih podjetij in agencij ter imele le majhne možnosti za uspešno poslovanje. Že v letih 1997 in 1998 so japonske finančne institucije v pričakovanju reform mrzlično iskale partnerje, s katerimi naj bi se povezale, najemale včasih cele skupine strokovnjakov zahodnih bank, se trudile obdržati ali odkriti nove tržne niše oziroma so po celem svetu iskale možnosti, da bi zgradile ali okrepile že obstoječe mednarodne mreže, ki naj bi jim omogočile krepitev poslovanja na tujih trgih.

Takšne spremenjene razmere na domačem finančnem trgu nujno posegajo v dotedanje pristojnosti finančnega ministrstva in centralne banke, ki naj bi postala

neodvisna, "odporna" na pritiske vlade, zlasti finančnega ministrstva. Finančno ministrstvo naj bi izgubilo velik del svojih pristojnosti uravnavanja delovanja finančnih institucij. Nadzor finančnih institucij je prevzela Agencija za finančni nadzor, ki je neposredno podrejena uradu predsednika vlade. V ZDA kot zelenu modelu, ta funkcija pripada komisiji za vrednostne papirje in menjavo ter inšpekcijskim in nadzornim službam njihovega finančnega ministrstva (Department of Treasury). Neodvisnost japonske centralne banke naj bi se povečala približno do stopnje, kakršna je v drugih zahodnih gospodarstvih. Izrecno se bo navajalo, da je centralna banka neodvisna; vladno imenovanje predsednika banke bo moral potrditi še parlament, diet; pristojnosti finančnega ministra nad delovanjem banke bodo natančno predpisane, in če ne bo potrdil njenega proračuna, bo moral predložiti pismeno obrazložitev; vlada bo lahko zahtevala odložitev bančnih politik le v nekaterih naprej določenih primerih oziroma okoliščinah; vlada ne bo mogla več odpuščati uslužbencev centralne banke; odločanje sveta banke, ki bo oblikoval njene politike, bo javno. Glede na prejšnjo "odvisnost" centralne banke lahko tudi ta premik opredelimo kot približevanje zahodnim finančnim institucijam.

V vladnem paketu reform se predvideva tudi zmanjševanje pristojnosti birokracije nasploh. Vsi tako "slavni" vladni napotki ministrstev, vladnih služb in druge birokracije morajo biti podani v pisni obliki (prejšnje ustno dogovarjanje je prepovedano). Dostop do vladnih informacij naj bi do leta 2001 postal mnogo bolj javen kot doslej - omejitve naj bi bile le na področju državne varnosti in zasebnosti. Tudi na tem področju naj bi se položaj in vloga približala zahodnim, torej konvergenčnim rešitvam.

Z enim stavkom - japonsko gospodarstvo postaja vse bolj tržno določeno in tržno konkurenčno, japonska politika vse bolj pregledna in odgovorna ljudem.

Rekel bi, da imajo tovrstne reforme tudi veliko pomanjkljivost, saj nezadržno potekajo ne le na papirju, v zakonodaji, marveč tudi v glavah ljudi in v vsakdanjem življenju ter jih vsakdan pospešujejo predvsem ameriški, vladni, kongresni, poslovni itd. pritiski in obenem tudi (nekritično povzeti hollywoodski) ameriški ideali. Pozabljajo, da je Japonska prav z institucijami, formalnimi in neformalnimi vzorci obnašanja, ki jih prav sedaj vsi podirajo z veliko vnemo, v preteklih desetletjih dosegla mnogo več kot države, katerih sistem zdaj posnema. Lahko sicer trdijo, da so to bili drugačni časi in drugačne razmere, ki so pač preživete, vendar to ni pretirano prepričljivo oziroma je možno tudi trditi, da so prejšnje institucije primerne tudi za današnje razmere. In drugo, vse institucije, ki jih uvajajo, so zrasle na drugačnem "zelniku" oziroma so primerne za drugačnega *homo oeconomicusa* in *homo politicusa*. Mnogo bolj predpostavljajo ameriško situacijo gospodarskega in političnega "boja vseh proti vsem" in "človek človeku volk", kot to velja za japonske gospodarske in politične razmere oziroma za japonske državljane oziroma proizvajalce in potrošnike. Zanikajo dragocene prvine kooperativnega modela družbe, tudi gospodarstva in politike. Zelo verjetno je namreč, da bo "kavbojska konkurenčnost" ekonomije in politike potrgala tudi socialne vezi japonskega družbenega tkiva. Če reforme ne bodo dale pričakovanih rezultatov, neoklasični ekonomisti in teoretiki sploh ne bodo v zadregi: "Premalo trga, preveč

intervencij, socialne varnosti," - nerodno je le, ko se kot posledica njihovih univerzalističnih "gasilskih scenarijev" prične rušiti celoten družbeni red in v državi zavladava kaos, kar se je zgodilo leta 1998 v Indoneziji, pa tudi v Južni Koreji in Rusiji.

Nekonvergenčni dokazi

Poglejmo še drugo plat medalje, dokaze v gospodarski in politični praksi, ki bi podprli nekonvergenčnost japonskih reform. Pristaši te teorije so menili, da se japonsko gospodarstvo in politika le začasno prilagajata kriznim razmeram, da pa ne gre za pomembnejše spremembe.

Kot japonsko drugačnost oziroma posebnost bi morda lahko navedli stalno rast japonskega izvoza in trgovinskega presežka, ki je v razdobju 1993-1995 znašal po 100 do 113 milijard ameriških dolarjev letno, leta 1996 pa "upadel" na 70 milijard. Te presežke, ki so ogromni (celoten slovenski kosmati družbeni proizvod je okoli 20 milijard ameriških dolarjev), japonske korporacije bodisi posojajo bodisi vlagajo v tuja podjetja. Vse preostale velike industrializirane države se nasprotno spopadajo s problemom, kako zmanjšati svoje trgovinske primanjkljaje. Razloge odliva japonskega kapitala, zlasti trgovinskih presežkov na tuje, predvsem v ZDA, pa je zopet mogoče razložiti s tržno logiko. Donos na naložbe na Japonskem je namreč mnogo nižji kot na zahodu. Razlogi - zaradi nizkih domačih obrestnih mer, nizkih stopenj gospodarske rasti, predvsem pa zaradi obilice razpoložljivega kapitala, ki je posledica izjemno visokih stopenj varčevanja japonskega prebivalstva.

Za velik obseg trgovinskih presežkov je deloma odgovoren tudi splet odnosov z japonskim največjim trgovinskim partnerjem - ZDA, kamor je šlo leta 1996 za skoraj 107 milijard ameriških dolarjev japonskega izvoza, (27,2 % celotnega japonskega izvoza), od ZDA pa je Japonska uvozila za nekaj manj kot 76 milijard ameriških dolarjev (22,7 % celotnega japonskega uvoza). Za ZDA pa je izvoz njene blaga in storitev na Japonsko predstavljal 11 % njenega celotnega svetovnega izvoza v tem letu, uvoz pa 14 % njenega celotnega uvoza iz vseh držav sveta (Japan 1998, 53-54). Vendar je to pogosto argument Američanov v smislu: "Japonci lahko toliko izvozijo v ZDA, ker jim to dovolimo." Radi pozabljajo, da je japonski izvoz praviloma na zelo konkurenčnih področjih in da Američani kupujejo japonske izdelke zaradi boljše kakovosti oziroma ustrežnejše cene. Seveda bi lahko zaprli ameriške meje za japonski izvoz - argument, s katerim ves čas mahajo pred japonsko javnostjo kot toreador z rdečo junjo pred bikom v areni, vendar kaj bi potem ostalo od tako slavljene ameriške formule o prostem trgu in konkurenci, ki jo tako prepričljivo prodajajo povsod po svetu in ki so jo z velikim navdušenjem sprejeli tudi postsocialistični "nesrečniki" t. i. srednje Evrope? Morda formula o trgu brez državnih omejitev ustreza ZDA le toliko časa, dokler lahko ona polni police z ameriškim blagom, če pa temu ni tako, se vsebina dialoga hitro spremeni v smislu: "Če vam ne bi dovolili, ne bi mogli prodajati blago pri nas."

Vsekakor je položaj v gospodarskih odnosih med ZDA in Japonsko približno takšen: Japonska varčuje in izvažata, ZDA pa si izposojajo in uvažajo; Japonska vlaga v ZDA in posoja ZDA, zato ker to omogoča ZDA, da še naprej kupuje od Japonske

ter plačuje vsaj dividende in obresti (glej: Lincoln 1998 in Lincoln 1990). Vprašanje je, koliko časa bo takšna situacija lahko še trajala. Če predpostavimo, da se bo s hitrim staranjem japonskega prebivalstva tendenca po varčevanju kot glavnemu "pokojninskemu stebru" še krepila, da se Američani še dolgo ne bodo navadili porabiti samo tisto, kar sami ustvarijo, potem še vrsto let lahko ostane tako kot je. Če podrobno razčlenimo japonski uvoz, zlasti industrijskih izdelkov iz azijskih držav, vidimo, da ga vse več proizvedejo japonske multinacionalne korporacije in njihovi japonski in drugi podpodobneniki. Japonski uvoz iz azijskih držav se povečuje, vendar je v njem vse več izdelkov proizvedenih v keirecu podjetjih, ki so zaradi cenejše delovne sile in surovin locirana v drugih azijskih državah (Hatch, Yamamura 1996, 158-174).

Vprašanje je tudi, koliko so se spremenile prakse zaposlovanja, plač, odnosi med podjetji, med vlado in ministrstvi. Mediji sicer poročajo o stavkah zaradi spremenjenega obračunavanja plač, veliko vladnih uslužbencev so kaznovali zaradi podkupnin, ki so jih prejeli od poslovnežev, bodisi kot denar bodisi v obliki zabav, večerij in kosil. Veliko je sprememb "na robu", večina pa še vedno deluje po starih načelih. Tudi širjenje skupin keirecu s tujimi, zlasti ameriškimi podjetji, ki je bilo nujno, da so zmanjšali trgovinska trenja ali pa pridobili novo tehnologijo, je v izraziti manjšini, če ga primerjamo s številom povezanih japonskih podjetij. Ta podjetja imajo potem v lasti delnice drugih podjetij v skupini - medsebojno delničarstvo (*cross-shareholding*), in to se le počasi zmanjšuje. Med letoma 1995 in 1996 se je zmanjšalo za 1,9 % v vseh na borzo uvrščenih podjetjih, a ostalo na še vedno zelo visokih 49 %. V "mehurčkastih" letih je medsebojno delničarstvo doseglo celo 55,8 % in vprašanje je, ali se ne bi ob izboljšanih gospodarskih razmerah delež medsebojnega delničarstva spet povečal. S tem se seveda zmanjša rizičnost prodaje delnic izven skupine keirecu. Veliko podjetij keirecu, tako tistih v vodoravnih povezavah kot tistih v navpičnih povezavah, s podpodobnenimi in distribucijskimi partnerji skupaj odhaja na tuje, zlasti azijske trge.

Glede sprejetih deregulacijskih ukrepov lahko rečemo, da predstavljajo le majhen delček v primerjavi z visoko stopnjo regulacije japonskega gospodarstva. Do leta 1997 je bilo sprejetih nekaj manj kot 700 deregulacijskih ukrepov, vseh regulacij (licenc, dovoljenj in drugih omejitev, ki jih je uvedla birokracija) pa je bilo okoli 10 tisoč, kar je bilo mnogo več kot v drugih razvitih gospodarstvih. Ocenjujejo, da je bilo 1997. leta regulirano okoli 40 % japonskega gospodarstva, ameriškega pa samo 7 % (Miyoshi 1998, 3). Podobno velja za deregulacijo japonskega kapitalskega trga, ki je še vedno močno reguliran v primerjavi z ameriškim ali angleškim.

Lahko torej najdemo tudi razloge, ki govorijo, da v japonskem gospodarstvu, politiki, družbi vse ostaja po starem in da so spremembe le površinske, na "robu", večina pa še vedno koraka po "starih koračnicah". Da je vse to površinsko prilaganje samo odgovor na probleme v gospodarstvu in politiki, da pa bo ob boljši stopnji gospodarske rasti kmalu zopet vse po starem.

Vmesna pot oziroma sinteza

Verjetno lahko rečemo, da nima smisla gledati na spremembe le z enega ali drugega zornega kota. V japonski družbi pač obstajata obe tendenci - del sprememb gre v smeri značilnosti zahodnih družb, del sprememb še vedno odraža japonske posebnosti. Katerih sprememb je več, katere so novejšega datuma, katere se krepijo, katere pa slabijo?

Verjetno je zakonitost vsake družbe, ki postaja čedalje bolj odprta na trgovinskem, gospodarskem, političnem in kulturnem področju, da začne vede in nevede sprejemati vase značilnosti družb, s katerimi komunicira. Odvisno seveda od cele vrste notranjih in zunanjih dejavnikov. To se nedvomno dogaja tudi na Japonskem. Ker je njena povezanost z ZDA zaradi vrste razlogov še močnejša kot pri drugih državah sveta, so tudi spremembe še bolj proameriško usmerjene. Npr., če Japonci vidijo tujca, ga bodo vprašali, ali je Američan oziroma bodo to kar predpostavljali. Ocenjevanje sprememb (vsake, ne le) japonske družbe z vidika konvergenčne in nekonvergenčne teorije pa je koristno - ob predpostavki, da smo odprti za argumente obeh, ne le ene "resnične" teorije. Korist je v tem, ker vsaka poudarja en del značilnosti, in ko spoznamo obe plati, lahko lažje izoblikujemo svoje stališče. Zavedati pa se moramo, da vsaka teorija, bodisi konvergenčna, ki povečuje vlogo trga in konkurenčnega boja bodisi nekonvergenčna, ki poudarja vlogo institucij, zelo odseva vrednote, ideologijo, celo metodološko in disciplinarno usmerjenost oziroma pristranost njenih tvorcev oziroma pristašev in zagovornikov. Napredek je že, če uspemo zbrati dovolj moči, poguma in interesa, da poslušamo tudi stališča, ki nam na prvi pogled niso všeč, ki se ne skladajo z našimi predpostavkami in vrednotami.

Pomembnost konvergenčne teorije je v neprestanem opominjanju na velik pomen tržne konkurence in tržne logike v gospodarstvu, pa tudi v politiki in na drugih družbenih področjih. Vse večji del svetovnih dogajanj, zlasti gospodarskih, pa tudi procesov v skoraj vsaki državi, ki je stopila na pot razvoja, ni mogoče razumeti, če se osredotočimo samo na institucije in pozabimo na trg (Aoki 1988; Lincoln 1993; Kasai 1996). Velika pomanjkljivost konvergenčne teorije pa je neupoštevanje institucij in zanemarjanje njihovega vpliva na ravnanje političnih in gospodarskih akterjev. Človeška motivacija je zelo kompleksna in različno sestavljena celota, v kateri je razumen račun *homo oeconomicus* le njen bolj ali manj pomemben del - odvisno od okoliščin. Konvergenčni pogled pogosto noče niti slišati o socialnih problemih, deindustrializaciji in propadu celih regij, delih urbanih središč v ZDA in Veliki Britaniji. Pomembnost nekonvergenčnih zagovornikov, ki trdijo, da se Japonska bistveno ne spreminja, je v tem, da opozarjajo na dolgotrajnost in trdoživost navad, politik, vzorcev obnašanja in delovanja (Callon 1995; Irin 1996; Tilton 1996; Samuels 1994). Njihova pomanjkljivost pa je v zanemarjanju in podcenjevanju trga, moči konkurence, tržnega povpraševanja. Težko verjamejo, da se lahko še tako dobro utečena razmerja in dolgoletna prepričanja čez noč spremenijo in pozabijo.

Do idealnega rezultata pridemo, če lahko ocenimo dvoje ali več različnih pristopov in sintetiziramo njihove pozitivne prispevke. Zaradi zanemarjanja insti-

tucij neoklasični ekonomisti tudi ne razumejo velikih razlik v preferencah različnih narodov, ki različno vrednotijo pomen učinkovitosti in enakosti - pogosto se pokriva z delitvijo na kratkoročne in dolgoročne napore za povečanje narodnega dohodka oziroma dohodkov posameznikov (glej: Yamamura 1997b). Nasploh lahko rečemo, da je dilema med (ali-ali) učinkovitostjo in enakostjo oz. pravičnostjo eno od velikih razvojnih vprašanj. Vsake spremembe institucij zaradi povečanja učinkovitosti vplivajo tudi na spremembe v delitvi dohodka praviloma tako, da se povečajo dohodki lastnikov kapitala.

Poglejmo verjetne učinke protržnih reform na Japonsko.

Proanglo-ameriške spremembe sistema zaposlovanja pomenijo, da se bo učinkovitost japonskih podjetij in organizacij nasploh povečala, kar se bo pokazalo tako na domačem trgu (znižanje cen kot posledica znižanja stroškov zaradi večje konkurenčnosti) oziroma tudi v povečanju mednarodne konkurenčnosti. Toda na čigav račun gre povečanje konkurenčnosti ali znižanje stroškov. Kdo dobi manj kot prej? Lastniki, država ali investicije? Ne. To so zaposleni. Povečajo se pritiski na njihove dohodke, zlasti pa na stalnost dohodkov. Fleksibilnost podjetja, kar se tako lepo sliši, ne pomeni nič drugega kot to, da podjetje lahko zmeče delavce na cesto takrat, ko jih zaradi kratkoročnih ali dolgoročnih razmer na trgu ne potrebuje več. Dodajmo še to, da sta Japonska in Slovenija danes v precej podobnem položaju glede te dileme oziroma v odnosu do prevzemanja "fleksibilnega" anglo-ameriškega modela zaposlovanja. V obeh državah prevladuje mnogo bolj kooperativni tip odnosov med delodajalci in delojemalci. Pomembno je tudi, da v obeh državah takšna kooperativnost prevladuje že desetletja. Ob vpeljavi "revolveraškega" modela ameriškega fleksibilnega zaposlovanja zato treba posebno pozornost posvetiti postopnosti, saj so sicer lahko šoki radikalnih sprememb kontraproduktivni. ZDA, IMF in podobni modelarji pač pozabljajo, da vsaka družba nima stoletne tradicije urejanja ekonomije in politike na načelih "boja vseh proti vsem". Drugače povedano, tudi tako nedolžne reforme, kot so spreminjanje sistema zaposlovanja, imajo izjemen pomen v graditvi razredne deljenosti družbe, v porazdelitvi dohodkov, moči in vsega, kar se s tem povezuje. Jasno je, da jih sloj podjetnikov, menedžerjev, ki pridobijo največ, zelo podpira, največji del zaposlenih pa se tako ali tako izgubi v baročni retoriki o večji konkurenčnosti, večjem deležu kolača, ki ga bo podjetje oziroma vsak zaposleni lahko uresničil na domačem in svetovnem trgu, o kratkoročnem "zategovanju pasu" na račun dolgoročnega napredka itd. Krmilo države pa držijo v rokah elite, ki stvari vodijo tako, kot se njihovim "zelnikom" zdi najprimerneje, in vedno najdejo načine za manipuliranje javnosti.

Tudi tako opevana globalna konkurenčnost, prosta trgovina z zaposlovalnega zornega kota, pomeni, da države lahko sicer pridobijo koristi na račun trgovanja in mednarodnih tokov dela in kapitala, vendar morajo v razvitih gospodarstvih račun plačati predvsem manj izobraženi in kvalificirani delavci. Povpraševanje po njihovem delu namreč postane zelo prožno, saj morajo pri ponudbi svojih storitev tekmovati z delavci v manj razvitih državah z nizkimi mezdami. Podjetja v razvitih državah namreč po enostavnem stroškovnem računu vse večji del svoje proizvodnje prenašajo v države z nizkimi mezdami, nizkimi davki in pa - z nizko ekološko

zaščito. Treba je poudariti, da je "druga velika rezerva" pri zniževanju stroškov proizvodnje (pri nas smo včasih rekli "notranja rezerva") prav onesnaževanje okolja. Manjše naložbe v ekološko opremo prav tako znižajo stroške. Jasno je, da je takšno razmišljanje upravičljivo oziroma možno zgolj z zornega kota pehanja za kratkoročnimi dobički brez kakršnihkoli moralnih in etičnih standardov.

Kot posledica prenašanja operacij ("outsourcing") v manj razvite države, so se v zadnjih letih realne mezde številnih kategorij zaposlenih, zlasti pa manj kvalificiranih industrijskih delavcev, realno znižale ali ostale vsaj nespremenjene. Podobne učinke bo imela tudi liberalizacija trga kapitala - "Big Bang" bo sicer povečal njegovo mednarodno konkurenčnost, to pa bo povečalo tudi mobilnost japonskega kapitala, ki za razliko od japonskih trgovinskih presežkov še ostaja doma. Večji kot bo njegov odliv v tujino, manj bo naložb in novih delovnih mest na Japonskem.

Zaradi vse večje konkurenčnosti v borbi za domači in tuji kapital prihaja v državah OECD do "bežanja kapitala" in kaznovanja dela v obliki različnega davčnega obremenjevanja - davki na kapital se zmanjšujejo, na delo pa naraščajo. Tako so se od začetka osemdesetih let v desetih državah OECD neponderirane povprečne davčne obremenitve na delo zvišale za deset točk, za kapital pa v istem obdobju znižale za osem točk (Mendoza in drugi 1996). Višji davki na delo zvišujejo stroške dela in silijo podjetnike v nadomeščanje delovno intenzivnih rešitev s kapitalsko intenzivnimi. To spet poveča pritiske na brezposelnost oziroma nižanje mezd.

Prej obravnavano uvajanje krovnih družb (holdingov) v japonsko gospodarstvo, v Sloveniji jih tudi imamo že nekaj let, je nedvomno pripravljanje njegove organizacijske strukture za razmere, v katerih je treba z delavci ravnati "bolj fleksibilno".

Za pristaše neoklasične ekonomske teorije razmerje med učinkovitostjo in enakostjo oz. pravičnostjo skorajda ni problematično. Pomembna je samo učinkovitost, kajti zaradi večje učinkovitosti bodo prej ali slej vsi na boljšem. Koristi se postopoma prenašajo na vse člane podjetja, organizacije, institucije, družbe. Odgovore imajo tudi za globalno mobilnost dela in kapitala. Po njihovem je koristna le čim manjša zaščitenost dela, delovne sile (menijo, da je boljše poimenovanje - produkcijski tvorec dela), saj se bo tako povečala njena mobilnost, mezde pa bodo bolj občutljive na tržna nihanja. Teoretično zveni čudovito in tudi v Sloveniji je kar nekaj ekonomistov, ki verjamejo v take idealne izpeljave. Nerodno pri vsem tem je le to, da žledec produkcijskega tvorca dela ni fleksibilen v skladu z zakoni ponudbe in povpraševanja, ampak je vsake toliko časa prazen in ga je treba napolniti.

Po neoklasični teoriji je prosta trgovina koristna za vse. V razvitih državah ima izobrazena delovna sila z visokimi mezdami koristi zaradi večje trgovine z nerazvitimi državami, kjer so mezde nizke. Manj kvalificirana delovna sila, katerih zaposlitev in mezde so zaradi možnega prenosa proizvodnje v države z nizkimi mezdami najbolj ogrožene, pa se lahko prekvalificira in najde novo zaposlitev, kajti kot posledica večje trgovine bo država imela višje stopnje gospodarske rasti, kar pomeni tudi več naložb in več novih delovnih mest. Tu se srečamo še z eno nerodnostjo - glava produkcijskega tvorca dela ni kasetofon, v katerem zamenjaš kaseto ali disk in na zaslonu se pokažejo povsem druge podobe. Možnosti pre-